

BALOG‘AT ILMI LINGVOPOETIKANING ASOSI SIFATIDA

Munira KARIMOVA

mustaqil izlanuvchi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O‘zbekiston

munirakarimova611@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishi bo‘lgan lingvopoetika xususida so‘z yuritilgan. Adabiy matnning til unsurlari, ularning vazifasi tadqiq etilgan. Shu bilan birga lingvopoetika arab tilshunosligidagi balog‘at ilmi bilan qiyoslanib, ularning aynan bir negizdan kelib chiqqani ilmiy asoslab berilgan. Arab tilshunosligidagi mavjud balog‘at ilmining rivojlanish bosqichlariga ham to‘xtalib o‘tilib, bu fan aslida qanday shakllangani atroflicha o‘rganilgan. Matnda urtimiz va jahon tilshunos olimlarining mavzu doirasida bildirgan fikr-mulohazalari chuqur tahlilga tortilgan.

Tayanch so‘zlar: lingvopoetika, estetik funktsiya, poetic vazifa, balog‘at ilmi, ilmi maoniy, lingvopoetik tahlil tamoyillari.

НАУКА БАЛАГАТ КАК ОСНОВА ЛИНГВОПОЭТИКИ

Мунира КАРИМОВА

независимый исследователь

Ташкентский государственный

университет востоковедения

Ташкент, Узбекистан

munirakarimova611@gmail.com

Аннотация

В данной статье речь идет о лингвопоэтике — современном направлении языкознания. Исследованы языковые элементы художественного текста и их функции. Вместе с тем лингвопоэтика сопоставлена с наукой балагата в арабском языкознании, и научно обосновано их происхождение из единого корня. Также затронуты этапы развития науки балагата, существовавшей в арабском языкознании, и подробно изучено то, как формировалась эта дисциплина. В статье подвергнуты глубокому анализу мнения и суждения отечественных и зарубежных ученых-лингвистов по данной теме.

Ключевые слова: лингвопоэтика, эстетическая функция, поэтическая задача, наука балагат, илми маъоний (наука о значениях), принципы лингвопоэтического анализа.

Badiiy matnning lisoniy tahlili XX asr avvalida alohida yo‘nalish sifatida shakllana boshladi. Bu yo‘nalish tilshunoslik tarkibida bir bo‘lak fan sifatida shakllanishida rus tilshunoslarining xizmati katta. R.Yakobson va V.Vinogardov

kabi tilshunos olimlar tilning badiiy matn tarkibidagi vazifalarini tadqiq etdi [6;240].

“Tilning “poetik vazifa”si tushunchasi va termini dastlab mashhur rus-amerika filologi R.Yakobsonning “Lingvistika va poetika” asarida ishlatilgan va u badiiy adabiyotda nimani ifodalash emas, balki qanday ifodalash muhim, degan tezisdan kelib chiqqan holda ta’riflangan” [7; 90]. Shunday ekan, badiiy matnning til xususiyatlari tadqiqida asosiy e’tibor ifoda uslubiga qaratiladi. Muallif aynan nimani tasvirlashi emas, uni qanday badiiy vositalar orqali ifoda etishi tahlil qilinadi.

Lingvopoetik tahlil tamoyilida adabiy matn syujet va kompozitsion tuzilish, janr xususiyatlari kabi bir qator nazariy jihatlar talabiga javob bera olishiga diqqat qaratilmaydi. Bunda muallifning til vositalaridan qay darajada foydalanganini baholash ustuvor bo’ladi. Zamonaviy rus tilshunosligida lingvopoetikaning nazariy masalalarini chuqur o’rgangan olimlardan biri A.A.Lipgart bunga quyidagicha ta’rif beradi: “Filologiyaning alohida bo’limi bo’lgan lingvopoetikaning predmeti bu – yozuvchi badiiy asarda foydalanadigan va g’oyaviy-badiiy maqsadini ifoda etish uchun zarur bo’ladigan estetik ta’sirni ta’minlovchi til vositalarining majmuyi hisoblanadi” [8;16].

Tilning matndagi vazifasini tilshunoslar turlicha ataganini ko’rish mumkin. Xususan, tilshunos olim M.Yo’ldoshev o’zining badiiy matnning lingvopoetikasiga bag’ishlangan ilmiy tadqiqotlarida shunday fikr bildiradi: “Tilning estetik vazifasi” atamasi filologik adabiyotlarda nisbatan ko’p ishlatiladi. Bunday bo’lishi ham tabiiy, chunki estetik vazifa tushunchasi ekspressivlik, badiiylik, poetiklik kabi bir qator tushunchalarni ham o’z ichiga olgan holda ularni umumlashtira oladi. Boshqacha aytganda, mazkur tushunchalarga qaraganda estetik vazifa tushunchasining qamrovi ancha keng” [7; 92].

Darhaqiqat, adabiy matn tarkibidagi so’zlarning birlamchi funksiyasi matn go’zalligini o’quvchi shuuriga yetkazishdan iborat. “Estetik funksiya” tushunchasining etimologik izohiga to’xtaladigan bo’lsak, “estetik” so’zi yunoncha “aisthesis” so’zidan kelib chiqqan bo’lib, “hissiy idrok”, “sezish” ma’nolarini

beradi [5; 58]. Bu tushuncha o'rnida qo'llaniluvchi "badiiylik", "poetiklik" va "ekspressivlik" – "ta'sirchan ifoda" kabi birliklarda asosiy urg'u aynan hissiyotlarga qaratilmagan. Badiiy adabiyotda esa insonning ruhiyatiga, his-tuyg'ulariga va ong ostiga ta'sir o'tkazish, uni oziqlantirish muallif oldiga qo'ygan maqsad sanaladi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, tilning badiiy matn tarkibidagi missiyasini "estetik vazifa" birligi orqali ifodalash o'rinli bo'ladi.

Demak, lingvopoetika matnda uchrovchi til birliklarini, ularning uslubiy, estetik vazifalarini chuqur tahlilga tortuvchi tilshunoslikning nisbatan yangi sohasi sanaladi. Tahlil jarayonida nafaqat tilshunoslik, balki adabiyotshunoslikka doir ilmiy-nazariy tushunchalardan xabardorlik talab etiladi. Matnda qo'llangan har bir birlikning ham poetik, ham lingvistik vazifasini anglash uchun har ikki soha mohiyatini bilish va tadqiqot metodlaridan to'g'ri foydalana olish lozim. Tadqiqot natijasini taqdim etishda ham bir butunlik kerak bo'ladi.

Milliy adabiyot va milliy til bir-birini taqozo qiladi. Ular bir tanadagi a'zolarga o'xshab birlashgan holdagina to'liq vazifaga kirisha oladi. Bu borada M.Gorkiy: "Til – adabiyotning eng birinchi unsuri va faktlar, turmush hodisalari bilan birga uning material", deb aytgan.

Aslida matnga tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashish tilshunos va adabiyotshunos olimlar o'rtasidagi bahsli mavzulardan biri sanaladi. Bu masala o'tgan asrlarda ham ko'p marta tahlilga tortilgan. Bir guruh olimlar badiiy matn tahlili nobadiiy matn tahlilidan tubdan farq qilishini ta'kidlasa, yana bir guruh olimlar har qanday matn lisoniy tamoyillarga ko'ra ayni uslubda tahlil qilinishini aytadi. Umuman olganda, matnlar uslubiy jihatdan ma'lum guruhlarga ajratiladi va ularda ana shu uslubga xos bo'lgan unsurlar ishtirok etadi. Tahlilchi esa har qanday matnni turg'un bir metodga asoslanib o'rgansa, adabiy matnga xos uslubining deyarli ahamiyati bo'lmaydi. Zero, tahlil jarayonining o'zi talab taqozosiga ko'ra farqlanadi.

Tilshunos olim V.Kononenko lingvopoetikada o'rganiladigan muammolar xususida so'z yuritib, shunday fikrlarni bildiradi: "Lingvopoetikaning eng muhim muammolaridan biri badiiy adabiyotda milliy unsurlar hamda ularning omma

talablari bilan uyg'unlashuvi masalasidir. Shu bilan birga, badiiy matnda muallifning individual ifoda uslubini, uning umumiy diskursiv jarayonlarga integratsiyalashuvini hamda ijodkor ovozini umumadabiy kontekstda tanib olish imkonini beruvchi belgilarni lingvistik jihatdan tahlil qilishni taqozo etadi" [3; 2]. Lingvopoetik tahlil natijalari nafaqat konteksdagi til birliklarining estetik funksiyalarini aniqlab beradi, balki yuqorida olim ta'kidlaganidek, bu jarayon har bir ijodkorning yozish uslubi, matnda qo'llaydigan individual so'zlari, o'zi irod qilgan yangi birliklarni aniqlashga ham yordam beradi.

Mashhur ingliz tilshunosi R.Fovler adabiyotni boshqa san'at turlaridan o'zgacha uslubda ifodalanishini ta'kidlaydi [1; 30]. Olimning fikricha, badiiy matn til orqali va aynan shu tilning ichki tuzilmaviy unsurlari yordamida o'z ifodasini topadi. Demak, bu o'rinda til adabiyotning asosiy quroli ekanligi yana bir bor o'z tasdig'ini oladi.

Badiiy matnning lisoniy tahlili va bu yo'nalishning alohida fan sifatida shakllanish bosqichlari yuqorida umumiy tilshunoslik doirasida tahlil etildi. Navbatdagi muhokama nuqtasi esa aynan bu kabi tahlillar, matn tarkibidagi til birliklarining o'ziga xos xususiyatlari arab tilshunosligida qay yo'sinda o'rganilishiga qaratiladi.

Arab tilshunosligi tarixidan ma'lumki, arablarda adabiyot dastavval og'zaki shaklga asoslangan. Biroq arab tilshunosligining keyingi rivojlanish bosqichi bo'lmish VI asr oxiri VII asr boshlarida manbalar yozma shaklga kira boshlaydi. Bu esa o'z-o'zidan matnning til xususiyatlarini tahlil etishni taqozo etadi. Bunda asosiy vazifa matnning grammatik qurilishi bilan birga undagi leksik birliklarning uslubiy xususiyatlarini o'rganish ham boshlanadi. Bu, avvalo, Qur'oni karim oyatlari tahlilida o'z ifodasini topadi. Arab tilshunoslari Qur'oni karim ma'nolarini teran anglash maqsadida olib borgan ilmiy izlanishlari davomida uning uslubi, til birliklarining Qur'oni karim oyatlarida bajarayotgan funksiyalarini tadqiq etishdi. Bu vaqtda arab adabiyotshunosligi va tilshunosligi tarkibida "balog'at ilmi" maydonga keldi.

Olimlar balogʻat ilmining rivojlanish bosqichlarini toʻrt davrga boʻlib oʻrganadi [2; 12]:

Birinchi davr: Qurʻoni karim nozil boʻlganidan soʻng, balogʻat ilmiga oid ilmiy tadqiqotlar tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tafsir ilmi, adabiy tanqid va kalom ilmlari bilan qorishiq holda oʻrganilgan. Bunda asosiy koʻzlangan maqsad Qurʻoni karimni teran anglash boʻlgan.

Ikkinchi davr: X asr oxirlaridan XIV asr oxirlariga qadar davom etgan boʻlib, balogʻat ilmi mustaqil bir yoʻnalish sifatida shakllana borgan bir davr sanaladi. Aynan shu davrda balogʻatga doir terminlar paydo boʻla boshlaydi.

Uchinchi davr: XV asrdan XIX asr oxirlariga qadar davom etgan davr boʻlib, bunda balogʻat ilmida turgʻunlik davri kuzatiladi. Ushbu davrda balogʻat ilmiga doir olib borilgan ilmiy ishlar sharh, hoshiya va taʼliqot shaklida boʻlgani taʼkidlanadi.

Toʻrtinchi davr: XIX asr oxirlaridan bugungi kungacha boʻlgan oraliqni oʻzida jamlaydi. Bu davr islom olamining Yevropa bilan aloqaga kirishganidan soʻng, bir qator yangi izlanishlar boshlanishi bilan xarakterlanadi.

XX asr balogʻat ilmi olimlarining oʻziga xos taraflaridan biri shundaki, ular avvalgi davrlarda yozilgan matn, sharh va hoshiyalardan isteʼfoda etgan hollarida, mavzuga doir shaxsiy qarashlarini oʻrtaga tashlaydilar.

Balogʻat – lugʻatda “nutqning ravshanligi, aniq, ochiq boʻlishi” maʼnosini bildiradi. U “yetmoq” yoki “yetib kelmoq” maʼnolarini ham anglatadi [10;78].

Balogʻat ilmi toʻgʻri va oʻrinli soʻzlash usullari, qoidalarini oʻrganuvchi, tadqiq etuvchi va yozma adabiy matn tarkibida soʻzlar qay maʼnoda qoʻllanilayotganini oʻrganuvchi fan sanaladi. Sharq tilshunosligida balogʻat ilmi uch tarmoqqa boʻlinadi, bular: “ilmi bayon”, “ilmi maoniy” va “ilmi badiiy”.

Balogʻat ilmi faqatgina uslubiy unsurlar tadqiqi bilan cheklanib qoladi, deyish xatodir. Chunki balogʻat ilmiga matnning kuchini yuksaltirgan, oʻquvchi yoki eshituvchining ongiga, tuygʻulariga taʼsir oʻtkazuvchi omillarni tahlil etadigan fan yoʻnalishi sifatida qarash toʻgʻri boʻladi.

Balogʻat arab adabiyotida tildan samarali va badiiy foydalanish imkonini beruvchi asosiy fan sohasi hisoblanadi. Ushbu fan soʻz va iboralarni eng mos holatda tanlash va ishlatish orqali ifodaning ham estetik, ham funksional jihatga ega boʻlishini taʼminlashga qaratilgan. Bunda eng muhim vazifalaridan biri – badiiy matnlarda maʼno teranligini oshirish va oʻquvchiga har taraflama taʼsir oʻtkazishdir.. Shu nuqtayi nazardan, balogʻatga nafaqat badiiy ifoda shakli, balki til qudratini samarali ochib beruvchi tizim sifatida ham qaraladi [4; 542].

Umumiy tilshunoslikda tahlilning fonetik, fonologik, morfologik, sintaktik va pragmatik turlari mavjud boʻlib, ular gapni har tomonlama tahlil qiladi va tegishli xulosalarni taqdim etadi. Tilshunoslikning zamonaviy tahlil yoʻnalishlaridan biri sifatida qaralayotgan lingvopoetika – sharqona taʼbir bilan aytganda, balogʻat ilmi – tahlil jarayonida maʼlum tamoyillarga tayanadi:

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili.
2. Makon va zamon birligi tamoyili.
3. Xususiylikdan umumiylikka oʻtish tamoyili.

Tahlil metodlari sifatida esa quyidagilar eʼtirof etiladi:

1. Ilmiy mushohada usuli.
2. Lisoniy tabdil usuli.
3. Matn variantlarini qiyoslash usuli.
4. Lugʻatlarga asoslanish usuli [7; 52].

Badiiy matn tarkibida shakl va mazmun bogʻliqligi eng birlamchi va muhim unsur sanaladi. Muallif matnda shaxslar, makon va holatlarni tasvirlar ekan, bunda har biriga mos soʻz qoʻllay bilish mahoratiga ega boʻlishi lozim. Aks holda shakl va mazmun birligiga putur yetadi va bu narsa oʻz-oʻzidan matnning badiiy qiymatini tushiradi. Sababi oʻquvchida notoʻgʻri tasavvur paydo boʻlishi bilan u oʻzi oʻqiyotgan adabiy matndan estetik zavq ola bilmaydi. Masalan, yozuvchi jang sahnasi yoki shunga oʻxshash qaltis vaziyatni tasvirlar ekan, iloji boricha shu holatni ochib berishga harakat qiladi va soʻzlarni ham shunga koʻra, qatʼiy, shiddatli va jangovarlaridan tanlaydi. Yoki buning butunlay teskarisi – ilk bahor kunlari, qishdan endi iliq kunlarga oʻtilayotgan bir davrni tasvirlash uchun esa,

muloyim, rangdor va silliq soʻzlarni ishlatadi. Har ikki holatning ham oʻziga xos shakli borligi eʼtiboridan uning mazmunini ochib berish aynan muallif zimmasiga tushadi.

Balogʻat ilmida ham ayni mavzuga doir nuqtalarni kuzatish mumkin. Shakl va mazmun birligi aynan balogʻat ilmida ham muhim unsurlardan hisoblanadi. Balogʻatning eng muhim uchta unsurlaridan birinchisi boʻlgan ilmi maoniy – soʻzlarning mazmunga mosligini, nutqni vaziyat va kontekstga moslashtirish tamoyillarini tahlil etadi. Ayniqsa, xitobat sanʼatida tinglovchi ongida kuchli taassurot qoldirish uchun maʼno tamoyilidan foydalaniladi [9; 128].

Matnning lisoniy tahlilida makon va zamon birligi tushunchasi ham muhim. Bu matn yozilgan davr va hududni tahlil etish, shu davrga xos til unsurlari, til tarkibidagi oʻz va oʻzlashma qatlamni aniqlashda zaruriy omil boʻlib xizmat qiladi.

Badiiy matnning til xususiyatlari tekshirilayotganida undagi har bir hodisaga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerak. Har qanday asar davr va makon bilan bogʻliq holda yuzaga keladi. Tarixiy mavzudagi asar tilida muayyan zamon ruhini tashuvchi voqealarning qaysi makonda, qanday muhitda yuz berayotganini oydinlashtiruvchi leksik-grammatik birliklar ishtirok etadi [7; 53].

Bu turdagi tahlil jarayonlarida matnlarning turli variantlarini qiyoslash orqali ham qator yangi xulosalarga erishish mumkin. Davr nuqtayi nazaridan olib qaraganda, nisbatan yangi va bizga yaqinroq asarlar variantlarida muallifning oʻzi kiritgan oʻzgartirishlar uchrashi mumkin. Shu tafovutlarni tahlil etish orqali muallif koʻzlagan maqsad va u qoʻshgan oʻzgartirishlar matnning badiiy-estetik funksiyasiga qay yoʻsinda taʼsir oʻtkazgani aniqlanadi.

Jahon va oʻzbek tilshunosligida aynan lingvopoetika doirasida olib borilgan tadqiqotlar, ilmiy izlanishlarning deyarli barchasida, asosan, bir tilda yozilgan matn va uning tarkibidagi lingvistik unsurlar tahlilga tortilganini koʻramiz. Taʼkidlash joizki, mumtoz matnlar tarkibidagi arabiy soʻzlar ham lingvopoetik tadqiqotlar uchun zaruriy natijalarni taqdim eta oladi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqqan holda, shuni taʼkidlash

lozimki, tilshunoslikning zamoniy yoʻnalishi boʻlmish lingvopoetika va unga xos ilmiy mezonlar qaysidir maʼnoda arab tilshunosligidagi balogʻat ilmining tahlil tamoyillariga muvofiq keladi. Bu masalani atroflicha oʻrganish jiddiy ilmiy-qiyosiy tahlillarni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Candryia M. Stylistics and linguistic analyses of literary works. – Indonesia: Culturalistics, 2019.
2. Eroḡlu Y. Arap belagatinde kinaye ve istiare. – Erzurum: SBE, 2007.
3. Kononenko V. Linguopoetics today. – Ukraine: Word and Time, 2019.
4. Mamak I. Cagdas arap edebiyatinda belagat unsurlari. – Ankara: Apjir, 2025.
5. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. V jild. – Toshkent: OʻzME, 2020.
6. Виноградов В. О теории художественной речи. – Москва: Высшая школа, 1971.
7. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008.
8. Липгарт А. Основы лингвопоэтики. – Москва: УРСС, 2007.
9. سعد الدين التفتازاني. تلخيص المفتاح. – دمشق: دار التقوى, 2008.
10. الفيروز أبادي. القموس المحيط. – القاهرة: دار الحدي, 1980.